dr Teresa Wejner-Jaworska
Wyższa Szkoła Edukacji Zdrowotnej i Nauk Społecznych
Polskie Towarzystwo Dysleksji

Rozwijanie kreatywności uczniów w toku zajęć lekcyjnych

Umysł to nie dzban, który trzeba napełnić,
ale ognisko, które wypada zapalić.
Plutarch

Carl R. Rogers[1] twierdził, iż każdy człowiek posiada w sobie twórczość, należy jedynie stworzyć optymalne warunki umożliwiające jej ekspresję. Obecnie problematyka twórczości zyskuje coraz większe zainteresowanie wśród przedstawicieli różnych dziedzin naukowych oraz artystycznych. Zagadnieniem tym zajmują się nauki społeczne, takie jak: psychologia, socjologia, filozofia i pedagogika. Każda z wymienionych dyscyplin analizuje twórczość z własnej perspektywy. Tradycyjne rozumienie potencjału twórczego odnosi się najczęściej do poziomu inteligencji i określonych zdolności. Czym zaś jest twórczość? W wielu definicjach jest skorelowana z cechami osobowościowymi oraz wyższymi cechami intelektualnymi człowieka. Twórczość jest uznawana za podstawę działań poprzez pokonywanie rutyny, schematów i nawyków. Kiedy mówimy o czymś „nowym", to mówimy tylko o nowatorskiej kompozycji, bo przecież cała literatura jest napisana w zestawie zaledwie dwudziestu sześciu lub ośmiu liter, cała muzyka to kompozycja dwunastu nut, wszystkie liczby składają się z zaledwie dziesięciu symboli, a wszystkie obrazy na świecie są kombinacjami zaledwie trzech podstawowych kolorów[2]. To właśnie w ich ułożeniu twórcza jednostka poszukuje nowatorskich rozwiązań, bo jej celem jest dążenie do zmian, gdyż jest ciekawa świata i dlatego dokonuje oryginalnych połączeń między odległymi skojarzeniami.

W odniesieniu do uczniów w procesie rozwoju kreatywnego działania niezwykle ważne jest pozytywne oddziaływanie otoczenia – nauczycieli w szkole, a w domu rodziców. To oni w dużej mierze mogą przyczyniać się do wzrostu poziomu twórczości dziecięcej. Współczesna pedagogika szczególną rolę w procesie uczenia się i rozwoju przypisuje aktywności własnej wychowanka. Jej organizowanie i stymulowanie stanowi najważniejsze zadanie edukacyjne szkoły. Celem twórczej aktywności jest odchodzenie od posiadanych informacji i tworzenie czegoś nowego, wartościowego z punktu widzenia twórcy. W przypadku twórczej aktywności dziecka chodzi nie tylko o wytwory, lecz głównie o zachowania nowe i cenne dla niego samego. Są one istotnym wyznacznikiem postawy twórczej określanej przez R. Glotona i C. Clero jako „dyspozycja do tworzenia, która w stanie potencjalnym istnieje u wszystkich

[1] C.R. Roger (1902–1987) – amerykański psycholog i psychoterapeuta; twórca psychoterapii niedyrektywnej nastawionej na klienta i jeden z głównych przedstawicieli psychologii humanistycznej.

[2] G. Dryden, J. Vos, *Rewolucja w uczeniu,* Poznań 2000, s. 202.

ludzi w każdym wieku i uzależniona jest od środowiska społeczno-kulturalnego"[3]. Skoro każdy człowiek, niezależnie od wieku, posiada dyspozycje do tworzenia, to, na ile będzie je rozwijał, zależy w dużej mierze od środowiska społeczno-kulturalnego, a więc i od czynnika pedagogicznego. Ale aby ujawniła się i rozwijała aktywność twórcza, muszą zaistnieć sprzyjające jej warunki, wśród których szczególne miejsce zajmuje akceptacja ze strony otoczenia zewnętrznego, a także działania pedagogiczne. Jeżeli więc chcemy kształtować u uczniów postawę twórczą, to powinniśmy organizować sytuacje, które ją wyzwalają. Do realizacji tego celu potrzebny jest program uczenia siebie i innych twórczego myślenia.

Skoro każdy może być twórcą, to co stanowi o twórczości? Cechą twórczości jest bliżej nieokreślona nowość. Człowiek jest twórczy, gdy nie ogranicza się do powtarzania, naśladowania, lecz gdy daje coś od siebie. Osoby myślące w sposób twórczy mają dużo pomysłów, odkrywają więcej nowatorskich rozwiązań. Charakterystyczną cechą myślenia twórczego jest umiejętność zestawiania zagadnień różniących się i łatwość dostrzegania tego, co dla innych jest niezauważalne. Osoba wykazująca twórczą postawę, stając w obliczu problemu, podchodzi do niego z różnych punktów widzenia i poszukuje wielu różnych sposobów jego rozwiązania. Wymyśla kilka możliwych rozwiązań, spośród których pewne są oryginalne lub unikalne.

Dostrzeganie przez nauczyciela kreatywności wymaga umiejętności obserwacji nietuzinkowego spojrzenia na ucznia, a przede wszystkim chęci i odwagi podjęcia się nauczania w nowy sposób. Potrzebny jest zatem program uczenia siebie i innych twórczego myślenia, bo dzisiejszy świat jak nigdy dotąd potrzebuje coraz to nowszych, oryginalnych pomysłów. „Żyjemy w epoce, kiedy po raz pierwszy w dziejach cale dziedzictwo wiedzy, mądrości i piękna ludzkości jest dostępne dla każdego z nas praktycznie na żądanie"[4].

Rozwijanie kreatywności w trakcie prowadzenia lekcji wielu nauczycielom może się wydawać zadaniem przekraczającym ich możliwości, bo zajęcia trwają 45 minut, a uczestniczy w nich około 30 uczniów, zaś każdy z nich wymagałby indywidualnego podejścia. Jak zatem odkrywać ich uzdolnienia i rozwijać kreatywność? Jak pogodzić obowiązek realizowania treści programowych, koncentrując się równocześnie na rozwijaniu kreatywności uczniów?

W tym miejscu należałoby zadać sobie pytanie: czy jest się twórczym nauczycielem lub czy chce się takim być?

Twórczy nauczyciel to taki, który pobudza ciekawość poznawczą uczniów, dostarcza wiedzy, by uczeń ją przetwarzał i przyswajał, stymuluje i motywuje do myślenia i poszukiwania. Zadaniem twórczego nauczyciela jest świadome przygotowanie ucznia do aktywnego i kreatywnego udziału w życiu, właściwego pełnienia ról społecznych i samorozwoju.

[3] R. Gloton, C. Clero, *Twórcza aktywność dziecka*, WSiP, Warszawa 1985, s. 4.

[4] R. Gross, artykuł *The Adult Learner* w magazynie „New Horizons for Learning" 1993.

Aby rozwijać kreatywność u uczniów, nauczyciel nie powinien krytykować, lecz słuchać i aprobować. Ważna jest otwartość na pytania uczniów i sygnalizowanie, że każdy pomysł jest ważny i wartościowy. Sukces leży nie w samej ocenie, lecz w otwarciu na pracę uczniów, kierowaniu ich ku nowym poszukiwaniom i odkrywaniu oryginalnych rozwiązań. Oceny należy uzasadniać, a mechanizm ich formułowania wypracować z całą klasą. W rozwijaniu twórczej aktywności uczniów ważny jest dobór treści nawiązujących do zainteresowań oraz doświadczeń uczniów. Twórczy nauczyciel stosuje nie tylko zamknięte układy treści (typ zadań konwergencyjnych), które uczeń ma przyswoić, lecz także układy otwarte typu dywergencyjnego[5]. Różnorodność doświadczeń zdobytych przez uczniów pozwala na wymianę poglądów oraz na weryfikowanie informacji. Dlatego nauczyciel musi być na bieżąco zorientowany w nowościach dotyczących jego przedmiotu i w szerszych obszarach, takich jak: literatura piękna, czasopisma, nowinki popularnonaukowe i kulturalne. Pomoże to w wypracowaniu metod nauczania pobudzających uczniów do współudziału w wytwarzaniu i przetwarzaniu informacji, a nauczycielowi da dużo satysfakcji własnej z efektów jego pracy. Bardzo pożyteczne są tu metody gier dydaktycznych, symulacyjnych, inscenizacyjnych, dyskusja, zajęcia laboratoryjne oraz zajęcia praktyczne w parach i grupowe. W takim układzie nauczania duże znaczenie ma odpowiednie formułowanie pytań i poleceń przez nauczyciela. Warto popracować nad pytaniami, jakie zadajemy uczniom. Pytania skłaniające do odtwarzania informacji, takie jak np. *opisz, gdzie się znajduje…*, *jak się nazywa…*, *z czego jest zbudowany...*, *w którym roku…*, należałoby zastępować pytaniami aktywizującymi procesy myślowe uczniów: *uzasadnij…*, *porównaj…*, *zaprojektuj…*, *jakie mogą być skutki…*, *jakie są główne przyczyny…*, *co należy zmienić…*, *jak można wykorzystać w praktyce poznane wiadomości…* W takim podejściu do edukacji przydatne jest stosowanie *nauczania problemowego*. Rozwiązywanie praktycznych lub teoretycznych problemów następuje tu na drodze samodzielnej aktywności poznawczej i badawczej uczniów. Szczególne walory mają te problemy, które posiadają kilka możliwych prawidłowych rozwiązań np. typu wynaleźć, skonstruować. Przy organizowaniu ćwiczeń twórczego myślenia ważne byłoby ustalenie z całą klasą zasad, np.

- każdy ma wyobraźnię i może ją rozwijać;
- poszukujemy wielu pomysłów, aby wybrać najlepszy z nich;
- nie ma złych odpowiedzi, są tylko mniej lub bardziej użyteczne;
- nie przestajemy poszukiwać, mając pierwszy pomysł albo rozwiązanie;
- porażką nie jest błąd, tylko brak pomysłu.

Rola nauczyciela w rozwijaniu twórczej aktywności uczniów w uczeniu się polega m.in. na rozpoznawaniu potrzeb uczniów i ich najbliższego środowiska, rozpoznawaniu możliwości emocjonalno-motywacyjnych, poznawczych i sprawczych. Nauczyciel powinien stymulować ucznia do rozwijania posiadanych przez niego możliwości poprzez odpowiednie planowanie i organizowanie sytuacji psychologiczno-pedagogicznych, które będą aktywizowały twórczo uczniów. Rola nauczyciela polega również na stawianiu otwartych problemów, które uwzględniając indywidualne możliwości twórcze uczniów,

[5] J.P. Guilford, *Natura inteligencji człowieka*, PWN, Warszawa 1978.

powinny rozwijać potrzebę twórczej pracy oraz mobilizować do tworzenia i odkrywania nowości związanych z potrzebami uczniów i wymaganiami programowymi. Pomocne tu będą ćwiczenia pobudzające procesy i operacje umysłowe, zwłaszcza myślenie dywergencyjne, które charakteryzuje się tym, że do rozwiązania postawionego problemu dochodzi się różnorodnymi sposobami w zależności od pomysłowości oraz inwencji własnej. Tak prowadzone ćwiczenia uczą analizowania procesu myślenia.

Duże znaczenie dla twórczego myślenia mają ćwiczenia wyobraźni. Uczeń, który przejawia cechy aktywności twórczej, podejmuje działania z własnej inicjatywy i wewnętrznej motywacji. Potrafi realizować własne potrzeby lub cele za pomocą samodzielnie dobranych metod i środków, kierując swoją działalnością, współkontrolując ją i współoceniając wyniki własnej pracy. Szczególnie ważne w tej działalności twórczej uwarunkowanej wewnętrznymi przeżyciami i doświadczeniami ucznia jest wychodzenie poza posiadane informacje i tworzenie lub odkrywanie nowych zestawień. Uczeń taki jest wrażliwy na problemy, otwarty na różnorodne bodźce, przy tym potrafi krytycznie je ocenić. Jest zdolny do myślenia dywergencyjnego, którego funkcją jest wytwarzanie wielu pomysłów i hipotez inspirowanych problemami otwartymi.

Staje się to możliwe dzięki różnym metodom oraz ćwiczeniom, jak na przykład dzięki stosowaniu twórczych zadań językowych, które oparte są na abstrahowaniu, transformowaniu, dokonywaniu skojarzeń, rozumowaniu dedukcyjnym oraz indukcyjnym lub myśleniu metaforycznym.

Świadectwem oryginalności są niezwykłe lub rzadko spotykane odpowiedzi. Typowe zadania sprawdzające oryginalność wymagają wymyślenia odmiennych sposobów posługiwania się zwykłymi przedmiotami, np. co można dodać do długopisu, aby go udoskonalić?

Dla pobudzenia podopiecznych do zachowań odpowiadających oczekiwaniom nauczyciela olbrzymie znaczenie ma staranny dobór pozytywnych stwierdzeń ich dotyczących, z których powinna wynikać akceptacja i zrozumienie swoich wychowanków. Sformułowania takie jak *ja wiem, że potrafisz*, pozytywnie oddziałują na ucznia.

Warto wiedzieć, że podczas pracy z klasą delikatny podkład muzyki barokowej lub symfonicznej, ułatwia wprowadzenie uczniów w stan czujnej gotowości. Jej rytm, 60–70 uderzeń na minutę, pomaga w osiągnięciu stanu Alfa. Sprzyja to powtarzaniu dużych partii materiału i pobudzaniu zarówno świadomych, jak i podświadomych możliwości mózgu.

Bardzo pomocne będzie też wykorzystanie metafor. Umysł poszukuje wtedy odpowiedzi na pytania otwarte. Metafora będąca częścią opowiadania jest doskonałym sposobem świadomego i podświadomego wspomagania procesu uczenia się.

Do sukcesu w pracy przyczynia się umiejętność gospodarowaniem czasem i koncentracji w sprawach najważniejszych. Zachęcamy do wymiany doświadczeń i przedstawiamy przykłady osób, które bardzo dobrze gospodarują własnym czasem oraz poprawnie ustalają priorytety.

Metody rozwijania zdolności twórczych muszą być dostosowane do wieku ucznia, jego możliwości i predyspozycji oraz powinny bazować na posiadanych już umiejętnościach.

Jak rozwijać zdolności twórcze uczniów? Sugeruję stosowanie następujących metod:

Po pierwsze, należy tworzyć warunki do rozwoju zabawy (dziecko przejawia w zabawie swój twórczy stosunek do świata), dostarczać mu okazji do działania w sytuacjach fikcyjnych, pozorowanych, tworzyć warunki do rozwoju wyobraźni oraz do rozwoju spontaniczności dziecka.

Ponadto stymulując twórcze myślenie uczniów, należy ich uczyć, jak pokonywać bariery i własne ograniczenia poprzez:

- zachęcanie do podejmowania ryzyka,
- stwarzanie atmosfery swobodnego myślenia,
- nagradzanie osiągnięć i elastyczności w szukaniu pomysłów i rozwiązań,
- zachęcanie do przyjmowania różnych punktów widzenia,
- wzmacnianie pozytywnego zaangażowania,
- stymulację nieustannego przepływu pomysłów,
- kształtowanie pozytywnego stosunku do nowych pomysłów.

Powodzenie nauczyciela w pracy nad rozwijaniem myślenia twórczego uwarunkowane jest dobrą znajomością każdego ucznia, jego potrzeb, poziomu umysłowego, zainteresowań oraz temperamentu. Badacze zajmujący się problematyką myślenia twórczego udowadniają, że procesy intelektualne zachodzące w umyśle wielkiego uczonego lub artysty podczas jego pracy twórczej są podobne do procesów zachodzących w umyśle małego dziecka. Pamiętajmy, że pozbawiając dziecko radości tworzenia, przyzwyczajamy je do biernego oczekiwania na gotowe wzory, rozwiązania i pomysły.

Poniżej przedstawię przykładowe sposoby stymulowania twórczego myślenia uczniów. Ćwiczenia te można podzielić na kilka grup, które omówię poniżej.

Przykładem ćwiczeń dywergencyjnych mających wiele rozwiązań, zależnych od wyobraźni i pomysłowości może być ćwiczenie o nazwie „Korowód skojarzeń", mające na celu kształcenie umiejętności szybkiego kojarzenia i odnajdywania zasad, według których dokonaliśmy skojarzenia.

Tworzymy ośmiowyrazowy korowód skojarzeń zaczynający się od dowolnych wyrazów i zakończony również dowolnymi wyrazami, np. na początku wyraz *słońce*, na końcu wyraz *tort*:

słońce–lato–kwiaty–bukiet–imieniny–goście–przyjęcie–tort.

Kolejna metoda pracy to ćwiczenia przez analogie. Ich warianty przedstawiają się następująco:

- Analogie proste. Szukanie podobieństw między dwoma zjawiskami, osobą a zjawiskiem itp. Prosimy uczniów, by uzupełniali wypowiedzi np. *szkoła jest jak…, bo jest…* (np. szkoła jest jak kopalnia, bo pozwala wydobywać nową dla nas wiedzę);

- Analogie personalne. Zachęcamy uczniów do wyobrażenia sobie, że stają się kimś lub czymś innym (np. jestem nauczycielką, kroplą wody, kierowcą autobusu). Uczniowie, wczuwając się w nową rolę, odtwarzają ją ruchem lub opowiadają o tym, jak się czują i co przeżywają.
- Analogie symboliczne. Prosimy ucznia, aby przedstawił pojęcia abstrakcyjne, np. miłość, złość, dobro, przyjaźń w formie wizualnej, ruchowej lub słownej – chodzi tu o barwę, ruch, dźwięk, przedmiot, symbol rysunkowy.
- Analogie fantastyczne. Zapominając o rządzących światem prawach i regułach fizycznych oraz logice, wymyślamy wraz z dziećmi zaskakujące odpowiedzi na pytania, np. *co by było, gdyby…*? Ćwiczenie to rozwija umiejętności analizowania nowych sytuacji w kategoriach przyczynowo-skutkowych. Na przykład: co by było, gdyby ludzie porozumiewali się między sobą za pomocą gestów?

Godne polecenia jest także ćwiczenie „Tworzenie historyjki". Jego celem jest rozwijanie myślenia logicznego i twórczego. Podajemy pierwsze i ostatnie zdanie historyjki, a zadaniem dla ucznia jest uzupełnienie jej określoną liczbą zdań. Historyjka powinna być sensowna i logiczna, a każde zdanie ma wynikać z poprzedniego i wiązać się z następnym. Oto przykład: zdanie pierwsze: *Dziś grają dobry film*, zdanie ostatnie: *Będzie fajna zabawa*. Czas na wykonanie to 10 minut, a utworzyć można maksymalnie sześć zdań. Liczba zdań do wypełnienia treści może być modyfikowana w zależności od możliwości ucznia.

Ćwiczenie „Szukanie przyczyny" służy kształceniu umiejętności wnioskowania dla pewnych hipotetycznych wydarzeń bądź sytuacji. Dla przykładu: zadajemy pytanie: co się potem stało? – *Idziesz ulicą, nagle ktoś ci wręcza jakieś klucze i szybko się oddala*.

Ciekawe są również ćwiczenia stymulowania myślenia twórczego na podstawie metody Edwarda de Bono. Oto kilka ich wariantów:

- Zabawa w parach. Jeden uczeń mówi wyraz, drugi wymyśla krótką historię o tym wyrazie.
- Tworzenie opowiadania na podstawie tytułu.
- Rysowanie na określony temat, np. *Zaprojektuj biurko przystosowane do wielofunkcyjnych zadań*.

Kolejna grupa ćwiczeń rozwija spostrzegawczość, na przykład: „Co się zmieniło?" oraz ćwiczenia polegające na zapamiętywaniu szczegółów. Uczniowie mają dostrzec i nazwać zmiany w rozmaitych układach przedmiotów. Można je prowadzić, używając niewielkiej (zależnie od wieku uczniów) liczby przedmiotów.

Pomocne są także zabawy słowne, np. burza mózgów, którą należy podzielić na trzy etapy:

- wytwarzanie pomysłów,
- ocenę i analizę pomysłów według ustalonych kryteriów,
- zastosowanie pomysłów i rozwiązań w praktyce.

Polecam także ćwiczenie o nazwie „Śniegowa kula". Technika polega na przechodzeniu od pracy indywidualnej do pracy w całej grupie i każdemu daje szansę na sprecyzowanie swojego zdania i stanowiska na dany temat. Umożliwia także nabywanie doświadczeń. Dzięki „kuli śniegowej" dzieci mogą doskonalić się również w wyrażaniu i uzgadnianiu stanowisk.

Schemat techniki jest następujący: uczniowie pracują indywidualnie nad danym problemem, łączą się w pary i ustalają wspólne stanowisko. Następnie pary łączą się w czwórki i ustalają wspólne stanowisko, czwórki łączą się w ósemki i ponownie ustalają wspólne stanowisko, zaś ósemki łączą się szesnastki, by ustalić wspólne stanowisko. Ostatecznie następuje prezentacja wspólnie wypracowanego stanowiska.

Zadania rysunkowe są kolejną godną uwagi metodą pracy. Poniżej przedstawię kilka z nich:

- Kreatywne rysowanie. Metoda ta rozwija wyobraźnię ucznia. Polega na przekształceniu konturowego rysunku w coś zupełnie innego (np. krzesła w pojazd) lub w podobny przedmiot, ale nieistniejący w rzeczywistości (np. kontur samochodu przekształca się w pojazd z przyszłości, z kosmosu, z krainy fantazji). Odmianą tej metody jest tworzenie obrazów przez dorysowywanie elementów do barwnych plam, linii, figur geometrycznych.
- Rysowanie lub malowanie do muzyki na zadany lub dowolny temat. Przy dźwiękach muzyki (zróżnicowanych fragmentach utworów) uczniowie malują np. dwiema kredkami w jednej ręce (każda w innym kolorze), obiema rękami (w każdej kredka), farbami, pędzlem.

Polecam również zapoznanie się z koncepcją pedagogiczną Celestyna Freineta[6], którą autor zbudował, mając na celu wszechstronny rozwój dziecka, jego potrzeby, możliwości i naturalny sposób życia. Szanuje się w ten sposób indywidualność i odrębność młodego człowieka. Podkreśla się tu, że rozwój autentycznej osobowości dziecka może nastąpić wówczas, gdy znajdzie ono warunki do swobodnej ekspresji w różnych dziedzinach swego życia i twórczości. Umożliwia to indywidualizację w procesie wychowania i nauczania w celu rozwijania uzdolnień i zainteresowań dzieci, przy jednoczesnym wykrywaniu i korygowaniu ich niedociągnięć. Czerpanie pomysłów z pedagogiki C. Freineta stwarza okazję unowocześniania treści, metod, organizacji pracy z dzieckiem, odgrywa rolę w doskonaleniu pedagogicznym nauczycieli oraz aktywizowaniu dzieci w procesie nauczania i wychowania. Świadomość tych korzystnych wartości stała się inspiracją do opracowania i wdrażania programu. Jego celem jest skierowanie pracy pedagogicznej nauczyciela na udzielanie pomocy rozwijającemu się dziecku, „aby mogło przezwyciężyć trudności i zaspokoić swoją potrzebę poczucia mocy”[7]. Dziecko poprzez tę technikę ma możliwość swobodnego wypowiadania swoich myśli, opinii, wrażeń i wątpliwości, rozbudza własną wrażliwość na piękno słowa, wyzwala posiadane zdolności, rozwija twórcze myślenie. Proponowane ćwiczenia obejmują: układanie tekstów z rozsypanek wyrazowych, rozwiązywanie krzyżówek, zagadek, tworzenie anagramów, układanie rebusów, ćwiczenia ortograficzne, gramatyczne, słownikowe, tworzenie wyrazów pochodnych, dobieranie przymiotników do rzeczowników, dobieranie synonimów, łączenie wyrazów rymujących się w pary, porządkowanie zdań według logicznej kolejności, ilustrowanie opowiadania rysunkiem, komponowanie fabuły na podstawie obrazka, układanie zagadek i melodii do tekstu, wierszy oraz rymowanek.

[6] C. Freinet, *Naturalne metody wychowania, wychowanie przez sztukę*, Warszawa 1988.

[7] Tamże.

Podsumowanie

Przeświadczenie, że wszyscy uczniowie posiadają pewien potencjał twórczy, lecz aby go wydobyć i rozwijać niezbędna jest odpowiednia pomoc nauczyciela, która może się przyczyniać do rozwijania lub wydobywania nieuświadomionych umiejętności ucznia, stawia przed nauczycielem nowe zadania. Zdaniem B. Hornowskiego[8] uzdolnienia rozwijają się w zależności od warunków społeczno-historycznych, w jakich żyjemy. Jest to szczególnie widoczne u ucznia, jeżeli dostrzegamy jego indywidualność wynikającą również z niepowtarzalności klimatu rozwojowego i czynników środowiskowych wywierających wpływ na warunki rozwoju wychowanka. Twórczość może wyrażać się w każdej dziedzinie życia. Twórczy potencjał ucznia manifestuje się poprzez zainteresowania, preferencje i style działania. W edukacji tzw. hierarchia przedmiotów z naciskiem na większą ważność przedmiotów ścisłych bagatelizuje talenty artystyczne uczniów, gdy uczeń zaś zostanie sklasyfikowany jako umysł ścisły, często nabiera przeświadczenia o braku zdolności w dziedzinach humanistycznych lub artystycznych i traci nimi zainteresowanie. Uczniowie mogą twórczo funkcjonować na różnych poziomach i w różnym stylu. Ważne, aby ich samoocena była czynnikiem mobilizującym do działania pozytywnego, które jest uwarunkowane przeświadczeniem o posiadanych „mocnych stronach". Rolą nauczyciela i środowiska rodzinnego jest pomaganie uczniom w rozpoznawaniu własnego potencjału twórczego i stylu wyrażania twórczości. Niech nasza pomoc przyczynia się do pełnego urzeczywistniania ich możliwości.

Bibliografia

Amabile T.M., *Growing up Creative*, CEP Press, Buffalo 1989.
de Bono E., *Naucz swoje dziecko myśleć*, Prima, Warszawa 1994.
Dryden G., Vos J., *Rewolucja w uczeniu,* Poznań 2000.
Guilford J.P., *Natura inteligencji człowieka*, PWN, Warszawa 1978.
Gloton R., Clero C., *Twórcza aktywność dziecka*, WSiP, Warszawa 1985.
Gross R., *The Adult Learner* [w:] „New Horizons for Learning" 1993.
Freinet C., *Naturalne metody wychowania, wychowanie przez sztukę*, Warszawa 1988.
Pietrasiński Z., *Myślenie twórcze*, Warszawa 1989.
Gordon T., *Wychowanie bez porażek w szkole*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1995.
Hornowski B., *Rozwój inteligencji i uzdolnień specjalnych*, WSiP, Warszawa 1986.
Kujawiński J., *Kierowanie własną twórczą aktywnością ucznia w początkowym nauczaniu matematyki*, „Życie Szkoły" 1981, nr 4.
Kozielecki J., *Człowiek oświecony czy innowacyjny* [w:] „Kwartalnik Pedagogiczny" 1987, nr 1
Nęcka E., *Rozwiązywanie problemów*, PZWS, Warszawa 1969.
Nęcka E., *Trening twórczości*, PTP. Olsztyn 1992.
Nęcka E., *Psychologia twórczości*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2001.
Proctor T., *Twórcze rozwiązywanie problemów*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2002.
Okoń W., *Nauczanie problemowe we współczesnej szkole*, WSiP, Warszawa 1975.
Pałka S., *Aktywność twórcza dzieci i młodzieży*, WSiP, Warszawa 1988.
Pietrasiński Z., *Psychologia sprawnego myślenia*, WP, Warszawa 1961.

[8] B. Hornowski, *Rozwój inteligencji i uzdolnień specjalnych,* WSiP, Warszawa 1986, s. 182.